

TEXNIKA TERMINLARINING ETIMOLOGIK TASNIFI

Maftuna Axmedova,*NavDU O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida o'qituvchisi*

Annotatsiya. Maqolada texnikaga oid terminlar va ularning izohli lug'atlarda berilishi, ularning etimologik tahlili haqida so'z yuritilib, lug'atlardagi izohlarida semantik ma'no kengayishi hamda ularning maxsus belgi bilan izohlanishi haqida to'xtalib o'tilgan hamda ayrim terminlarni izohli lug'atlarda qiyoslash orqali ilmiy xulosalar izohlangan.

Kalit so'zlar: izohli lug'at, texnika terminlari, politexnika, etimologiya, etimologik tahlil, leksema, soha terminlari.

Аннотация. В статье рассматриваются технические термины и их представление в толковых словарях, их этимологический анализ, обсуждается расширение семантического значения в пояснениях к словарям и их пояснение с помощью специального знака, а также приводятся научные выводы на основе сравнения некоторых терминов в толковых словарях.

Ключевые слова: пояснительный словарь, технические термины, политехнические дисциплины, этимология, этимологический анализ, лексема, полевые термины.

Annotation. The article discusses technical terms and their presentation in explanatory dictionaries, their etymological analysis, discusses the expansion of semantic meaning in dictionary explanations and their explanation with a special sign, and explains scientific conclusions by comparing some terms in explanatory dictionaries.

Keywords: explanatory dictionary, technical terms, polytechnics, etymology, etymological analysis, lexeme, field terms.

Kirish. Texnika terminlarining paydo bo'lishi, kelib chiqishi va ularga nom berish, asosan, ularni yaratgan, kashf etgan shaxslarning yoki so'zning izohi bilan bog'liq lotin, yunon, ingliz, rus, fransuz va boshqa ko'plab chet tillariga mansub so'zlardan kelib chiqqan, ular bugungi kunda xalqaro ilm-fan va texnika sohasida barchaga birdek tushunarli xalqaro miqyosdagi terminlarga aylangan.

So'zlarni etimologik jihatdan tahlil qilishdan maqsad tilning leksik sathidagi muayyan so'zning qachon, qaysi davrda, qaysi til orqali, qanday so'z yasaliş qolipi bo'yicha, qaysi til materiali asosida, qanday shaklda va qanday ma'no bilan o'zlashganligini aniqlashdan iboratdir[5;28]. Ma'lumki, har qanday tilning terminologik tizimini, shuningdek, tilning umumiy boyligini ko'rsatib beruvchi izohli lug'atlar har qanday tilshunoslik uchun bu boradagi eng yirik ilmiy tadqiqotlardan sanaladi.

Bevosita texnika terminlarining kelib chiqish davri tarixiy jarayon bilan bog'liq. Markaziy Yevropada, xususan, Angliyada texnikaga oid ilk kashfiyotlarning amalga oshirilishi, ularni hayotga tatbiq etish, bunday kashfiyotlar bilan insonlar mehnatini ancha osonroq va yengilroq tarzda amalga oshirilishi texnika sohasiga bo'lgan qiziqishni yanada kuchaytirib yuboradi. Natijada, shu davrning o'zida, ishlab chiqarish sohasida, transport sohasida, sanoat miqyosida, o'sha davrda endi paydo bo'lib kelayotgan zavod va fabrikalarda bunday kashfiyotlar nihoyatda ahamiyatli edi.

Adabiyotlar sharhi. Ayniqsa, kimyo, metallurgiya, meditsina kabi sohalarning taraqqiyoti uchun ham bunday texnik jihozlar, buyumlar va kashfiyotlar nihoyatda kerakli

edi. Shu o'rinda kimyo-metallurgiya sohasida ko'proq uchraydigan "metall" terminiga e'tibor qaratsak. Chunki bu so'zning kelib chiqish tarixi nihoyatda uzoq o'tmish tariximizga borib taqalishi bizni g'oyatda qiziqtirib qo'ydi. Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi "Avesto"da metall termini bilan bog'liq afsona bor. Adabiyotshunos olim N.Mallayev o'z kitobida quyidagicha keltiradi: Mifologiyaga ko'ra Kayumars Gayo Martan yoki Gavomard (ho'kiz kishi) deya atalganini e'tirof etib, u Ahura Mazda tomonidan yer yuzida yaratilgan ilk odam ekanligini qayd qiladi. Olim Kayumarsning ikki vujud: ho'kiz va odamdan tarkib topganligini aytib o'tib, uni insoniyatning ashaddiy dushmani bo'lgan Axriman tomonidan o'ldirilishi, Kayumars jasadining ho'kiz qismidan 55 xil don, 12 xil o'simlik, sigir va ho'kiz, ulardan esa 272 xil foydali hayvonlar paydo bo'lgani, odam qismidan erkak va ayol hamda metall vujudga kelganligini bayon etadi[1;45] Bundan ko'rinib turibdiki, demak metall atamasi xalq og'zaki ijodi namunlarida va "Avesto" kitobida ilk marta qo'llanilgan ekan.

Etimologiya (yunoncha etimologiya-etimon haqiqat, so'zning haqiqiy ma'nosi, logos-ta'limot ma'nolarini anglatadi. 1. Tilshunoslikda so'z va morfemalarning kelib chiqishi va tarixini o'rganuvchi bo'limi. Tilning leksik qatlamlari ikkiga bo'linadi: 1) o'z qatlam; 2) o'zlashgan qatlam. Biz tilning leksik tarkibini aniqlashda albatta, tilshunoslikning etimologiya bo'limiga murojaat qilamiz.

Tilshunoslikning barcha bo'limlari kabi etimologiya faniga ham o'zlarining nazariy qarashlari bilan asos solgan qadimgi yunon, xitoy, arab tilshunoslarining hissasi bu fan uchun ham beqiyos bo'ldi.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kunga kelib, o'zbek tilshunosligi va terminologiyasining tadqiqot yo'nalishlari tarmoqlari ancha kengayib bormoqda. Xususan, texnika sohalari va yo'nalishlariga bag'ishlangan izohli lug'atlarning bir muncha ko'paygani so'zimizga isbot bo'la oladi. Bunday izohli lug'atlarning bir yoki bir nechta tillarda to'la ma'nolari bilan keng va atroflicha yoritilgan holda nashr qilinayotganligi esa, ayniqsa, quvonarli hol. Bu kabi izohli lug'atlarning bugungi kundagi maxsus texnika va texnologiya sohalari izlanuvchilarining ilmiy taraqqiyoti rivoji uchun ham ahamiyati beqiyos. Aytish mumkinki, bugungi kunda texnika va kimyoviy texnologiya sohasi yurtimizda barcha sohalarni qamrab olgan. Shunday ekan, tabiiyki, bu yo'nalish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar, innovatsion yangiliklar, kashfiyotlar kunda va kunora jamiyat uchun, uning yaxshi hayot kechirishi uchun xizmat qilayotgani, yurtimizda sanoat korxonalarining ko'payib borayotganligi soha rivojining natijasi deyish mumkin.

Ma'lumki, har bir fanning taraqqiyoti doirasida undagi shu sohaga xos bo'lgan lug'at tarkibi, ya'ni terminlari ko'payib boraveradi. Ilm-fan sohasi uchun terminlarning xalqaro miqyosda deyarli bir xil nomlanishda berilishi, bu fan istiqbolining dunyoning turli nuqtalarida yanada rivojlanib, takomillashib borayotganidan darak beradi. Biz, shu yo'nalishda ilmiy tadqiqot doirasida texnika terminlarining kimyo fani yuzasidan

faqatgina shu fanga xos bo'lgan terminlarning 3 tildagi o'zbekcha, ruscha va inglizcha tillarda berilgan izohli lug'atini o'rgandik.

Tilshunoslikda til taraqqiyotini jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq tarzda o'rganish bugungi kunning o'ta muhim masalalaridan biri bo'lib kelmoqda. So'nggi yillarda terminologiya sohasida qator izlanishlar olib borilib, soha rivojiga bir qadar yangiliklar kirib kelmoqda. Ayniqsa, ma'lum bir yo'nalish yoki sohaga oid terminlarning tahlili, ularning tuzilishi, etimologiyasi bilan bog'liq ilmiy tahlil va izlanishlar jadallik bilan rivojlanmoqda. Buning natijasida, sohaga oid terminlarni tartibga solish, ularning izohli lug'atlarda berilishini takomillashtirish ehtiyoji ham ortib bormoqda. Texnika sohasiga oid terminlarning lug'atlarda berilishi, terminologik birliklarni tizimli ochib berish, ularning etimologiyasi bilan bog'liq bir qator izohli ma'lumotlar sohaga oid bo'lgan izohli lug'atlarda ancha keng yoritib berilgan.

Har qanday tilning terminologik tizimini, shuningdek, tilning umumiy boyligini ko'rsatib beruvchi izohli lug'atlar har qanday tilshunoslik uchun bu boradagi eng yirik ilmiy tadqiqotlardan sanaladi. Aynan shu sohada bu masalada salmoqli yutuqlar qo'lga kiritilgan.

Yangi kitob oldingi kitobdan bir muncha yangiliklar, ustuvorliklari bilan ajralib turadi. Besh jildli o'zbek tilining izohli lug'atining eng muhim yangiliklaridan, afzalliklaridan biri unda o'zbek tiliga boshqa tillardan kirib kelgan so'z va terminlarga to'liq etimologik ma'lumot berilganligidir.³ Tilshunoslik tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, fonetika, morfologiya, sintaksis fanlarining asoslarini yaratgan yunon tilshunoslik maktabi etimologiya fanining ham asoschilaridan hisoblanishadi.

Natijalar. Tilning leksik qatlamlari ikkiga bo'linadi: 1) o'z qatlam; 2) o'zlashgan qatlam. Biz tilning leksik tarkibini aniqlashda albatta, tilshunoslikning etimologiya bo'limiga murojaat qilamiz.

So'zlarni etimologik jihatdan tahlil qilishdan maqsad tilning leksik sathidagi muayyan so'zning qachon, qaysi davrda, qaysi til orqali, qanday so'z yasaliş qolipi bo'yicha, qaysi til materiali asosida, qanday shaklda va qanday ma'no bilan o'zlashganligini aniqlashdan iboratdir. Fanga doir bo'lgan izohli lug'atlarning lug'at tarkibiga kiritilgan so'zlar va so'z birikmalarining asosiy qismi o'zlashgan qatlamga xos. Bunday terminlarning yozuv grafikasi, uchta tildagi talaffuz transkripsiyasi deyarli bir-biriga yaqin, o'xshash.

Masalan, izohli lug'atda keltirilgan Geliy terminini olaylik.

Geliy (o'zbek tilida), *Helium* (ingliz tilida), *Гелий* (rus tilida) ifodalanganini ko'rish mumkin. "O'zbek tilining izohli lug'ati" 1-jildida bu terminga so'zning nima ma'no anglatishiga va qaysi sohaga oid termin ekanligi haqidagi ma'lumotlar keltirilgan bo'lsa, Kimyoviy terminlarning izohli lug'atida bu elementning qachon tashkil topganligi, qayerda uchrashi mumkin ekanligi, havoda uning necha foiz hajmi borligini, quyoshda,

yulduzlar atmosferasida uchrashi mumkinligi, bugungi kunda sanoat miqyosida qaysi sohalarda ishlatilishi haqidagi barcha ma'lumotlar atroflicha uch tilda keng yoritilgan.

Geliy – (*Helium*, yunoncha *helos* – *Quyosh demakdir*) He davriy sistemaning I davr VIII guruh asosiy guruhcha elementi bo'lib, tartib raqami 2, atom massasi 4,0026. Oddiy sharoitda geliy bir atomli gaz, kimyoviy inert, rangsiz va hidsiz bo'ladi. Havoda hajm jihatidan 0,0005% ni tashkil etadi. Geliy Quyosh va yulduzlar atmosferasida uchraydi. Geliy 1868-yilda fransuz Jansen va ingliz Loniyer tomonidan bir vaqtda kashf etilgan. Ammo, 1895-yilda, U. Ramzay tarkibida uran bo'lgan Klevent mineralidan ajralgan gazlar tarkibida geliy borligini topdi va u element sifatida tan olindi.

Geliy atomi yadro va uning atrofida aylanuvchi ikki elektrondan iborat. He yadrosi juda barqaror bo'lgani uchun yadro reaksiyalarida ishlatiladi. Gazsimon geliy o'ta sovuqlikni tashkil kriostatlarda hosil qilishda, oziq-ovqat mahsulotlarini konservalashda va atom energetikasida ishlatiladi.

Helium, yunoncha *helos* – *Quyosh* ma'nosini anglatgani, sanoatda ham shu so'z bilan qo'llanilgani bois barcha tillarning texnika terminlarida shu holda uchraydi va o'zlashadi.

Germaniy, geptan, gers, gidroliz, kristall, metall, bazalt, beton kabi terminlar o'zlashma qatlam so'zlari va ular shu holicha har bir til lug'at tarkibidan o'rin oladi.

Izohli lug'atda so'zlardan tashqari so'z birikmasi tarzida uchraydigan o'zlashma so'zlarni ham uchratish mumkin. Bunday o'zlashma qatlamga mansub so'z birikmalari shaklida kelgan terminlarning ikki xil shakli uchraydi. Bunda o'zlashgan qatlam so'z birikma shaklli terminlarning har ikkala qismi o'zlashgan holatda bo'lishi yoki o'zlashma so'z terminga o'z til lug'at tarkibining qo'shilishi natijasida hosil qilingan birikma terminlarning izohlanganini ko'rishimiz mumkin.

Masalan, **1) har ikkala qismi o'zlashma qatlam so'zlari bo'lgan birikma terminlar:**

Abraziv materiallar, absolut temperatura, aldol kondensatsiya, algin kislota, atom energiyasi, atom yadrosi, atom radiusi, adipin kislotalasi, vodorod elektrodi kabilar.

2) bir qismi o'zlashma qatlam va bir qismi o'z qatlam doirasida hosil bo'lgan birikma terminlar:

Avogadro qonuni, alyuminiy birikmalari, atom hajmi, vodorod bog'lanish, vodorod ko'rsatkichi, geterogen muvozanat kabi.

Har ikkala usulda hosil qilingan o'zlashma qatlam so'z birikma shaklli terminlarning etimologiyasi, izohli lug'atlar bilan birgalikda kimyoviy elementlarning paydo bo'lishi, kelib chiqishi, tarixi, tabiatda tarqalishi, fizikaviy va kimyoviy xossalari, tabiatdan qanday tarzda olinishi, ishlatilishi kabi ma'lumotlar kimyoviy elementlar haqidagi kitoblarda ham keng yoritilgan.

Birinchi usulda hosil qilingan terminlar ya'ni *abraziv materiallar, absolut temperatura, aldol kondensatsiya, algin kislota, atom energiyasi, atom yadrosi, atom radiusi, adipin kislotalasi, vodorod elektrodi* kabi birima terminlar o'zi alohida qo'llanganda

ham mustaqil ma'noni ifodalaydi va o'zi bilan qo'shib kelgan so'zlar orqali yangi ma'nodagi termin yoki birikmali terminlarni hosil qila oladi. 2-xil usul bilan hosil bo'lgan birikma terminlarning faqat bir qismigina texnika termini bo'la oladi. Ular *alyuminiy birikmalari, atom hajmi, vodorod bog'lanish, vodorod ko'rsatkichi, geterogen muvozanat* kabi birikmali terminlar alohida qo'llanganda 2-qismni hosil qiluvchi konstruksiyalar o'zbek tilining o'z qatlam tarkibini hosil qiluvchi so'zlar hisoblanadi. Lekin bunday so'zlar o'zi bilan birga qo'shib kelgan yangi so'zlar orqali yangi termin hosil qilish xususiyatiga ega bo'lgan so'zlardir va ular o'zbek tilshunosligida alohida bo'lim sifatida o'rganiladi.

Lotin tilidan o'zlashgan terminlar: *abraziv materiallar, absorbsiya, absorbsion spektroskopiya, adgeziya, adsorbentlar, adsorbsiya, azot, akseptor, indikator, korroziya;*

Yunon tilidan: *aktiniy, amilaza, amfoterlik, analiz, anhidrid, astat, atom, auksinlar, vodorod, gerbitsid, kataliz, keramika, koks, kristall, metallurgiya;*

Fransuz tilidan: *galliy, gudron,* Ingliz tilidan: *konvertor, kreking;*

Nemis tilidan: *volfram, kobalt;*

2006-yilda nashrdan chiqqan O'zbek tilining izohli lug'ati 1-jildida "metall" termini bilan bog'liq 10 ta termin keltirilgan: *metall, metallizatsiya, metallist, metallmaslar, metalloidlar, metallurgiya, metallurg, metallchi, metallshunos, metallshunoslik* kabi.

Metall – [lot.metallum<yun.metallon – kon, shaxta] O'ziga xos jiloga ega bo'lgan, issiqlik va elektrni yaxshi o'tkazadigan, bolg'alanuvchan, sodda kimyoviy element yoki qotishma.

Yunon tilidan olingan *metall* birligi kengaytirilgan holda tahlil qilinganda, uning bir necha ma'no semalari borligini va ular bir necha sohaga oidligini ko'rish mumkin.

Metallurgiya – [metall + yun. Ergon – ish, faoliyat]

1. Og'ir sanoatning rudadan metall olib, unga dastlabki ishlov berish bilan shug'ullanadigan tarmog'i.

2. Sanoat yo'li bilan metall ishlab chiqarish va unga dastlabki ishlov berish usullari haqidagi fan.

Metallshunoslik – metallarning tuzilishi, xossalari va ularning tuzilishini o'rganuvchi fan.

Metallist – metall sanoati xodimi, ishchisi.

Metalloidlar – [metal + yunon eidos, ko'rinish] aynan metallmaslar.

Metallografiya – [metal + yun. Grapho – yozaman]

Metall va qotishmalarning ichki tuzilishi va fizik xususiyatlarini o'rganuvchi fan[3;67].

Xulosa. Texnikaga oid terminlarning ma'lum qismini yasovchi qo'shimchalar bilan hosil qilinganligini ham ko'rishimiz mumkin. Texnika sohasining tarmoqlangan yo'nalishlari ko'pchilikni tashkil qilishi va ularni tahlil qilishda sohalarning ma'lum bir

yoʻnalishga oid boʻlgan terminlarni oʻrganish maqsadida, biz koʻproq metallurgiya sohasiga oid texnika terminlariga murojaat qildik.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Mallayev N. Oʻzbek adabiyoti tarixi. Toshkent: “Oʻqituvchi”,1976-yil.
2. Oʻzbek tili leksikologiyasi. Oʻzbekiston.“Fan” 1981-yil.
3. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. Toshkent: “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi”, Davlat ilmiy nashriyoti. 2006-yil.
4. Kimyoga oid terminlarning oʻzbekcha, ruscha va inglizcha izohli lugʻati.1-qism. –T.: Muharrir, 2020. –B.335.
5. Saidov Oʻ.Oʻzbek tilining izohli lugʻatlarida ish yuritishga oid terminlarning berilishi : Filol.fan. boʻyicha fals. dokt. diss. – Qarshi, 2023.

